

Stalinismen og totalitarismen – ny vinkel på gammel debat

Eller: Hemmelighedskræmmeriets særlige rolle

Lettere udvidet og revideret udgave af afskedsforelæsning på Institut for Tværkulturelle og Regionale Studier (ToRS), Københavns Universitet, 13.4.2011

af fhn. universitetslektor, dr. phil. Niels Erik Rosenfeldt

Det er nok de færreste, der i dag vil betvivle, at Stalin var en overordentlig brutal diktator. Der er også mange, der nu om dage vil betegne det politiske system, han skabte, som ”totalitært”. Men hvad det sidste angår, har der været – og er der faktisk stadig – ikke helt få, der tager forbehold.

Debatten om den såkaldte totalitarisme – forstået som et teoretisk politisk begreb – og dens forhold til den særlige stalinisme – forstået som en konkret politisk system – har bølget frem og tilbage under relativt lidenskabelige former i en betragtelig del af 1900-tallet. Og den kan endnu ikke siges at være afsluttet her et stykke ind i det nye århundrede, selv om en vis afmatning vel nok er sat ind. Hvad er det, striden især har drejet sig om? Og hvad er det, man stadig væk slås om? Det skal være de første spørgsmål her. Men på ingen måde de sidste. Jeg vil også tage mere grundigt fat på et mere afgrænset tema, som netop ikke har haft så central en placering i den

hidtidige debat – og i hvert fald ikke så en central placering, som det mine øjne burde have haft.

Men altså til en indledning: Hvad er det, forskerne hidtil har krydset klunger om? Ja, kampen må vel siges at have udspundet sig på flere forskellige planer. Overordnet set har man diskuteret, om det i det hele taget er frugtbart at foretage en principiel sondring mellem på den ene side mere traditionelle diktaturer – ofte kaldet ”autoritære” regimer – og på den anden side en kategori af politiske systemer, der er så centraliserede, så kontrolfikserede og så altomspændende, at de har gjort sig fortjent til at få deres helt egen etikette. Såsom altså betegnelsen ”totalitær”.

Hvis det anerkendes, at den sondring faktisk giver mening, vil debatten i næste ombæring nærmest automatisk komme til at handle om, hvilke konkrete regimer, der kan og bør anskues fra en totalitaristisk synsvinkel. Stalins system er her en oplagt kandidat – om end altså ikke i alles øjne. Det er én ting. Men hvad så med regimet under Lenin? Eller under Khrusjtjov? Eller under Brezjnev?

Begreberne ”totalitær” og ”totalitarisme” har rødder tilbage i mellemkrigstiden. Men de blev i vidt omfang også anvendt i årene efter Anden Verdenskrig. Deres historiske oprindelse rummer umiddelbart en god del af forklaringen på, at striden omkring brugen af dem har været så heftig, som tilfældet er. Tilhængere af den totalitaristiske skole ville – og vil – nemlig for det meste have lov at mene, at både Stalins Rusland, Hitlers Tyskland og måske

også Mussolinis Italien kan ses som markante eksempler på et totalitært system. Sagt med andre ord: At de tilhører den samme politiske kategori. Eller udtrykt på en helt tredje måde: At der er mere, der forener dem, end der adskiller dem.

Den måde at anskue tingene på bragte fra starten alle de personer, der var vant til et opfatte sovjetsocialismen på den ene side og nazismen/fascismen på den anden som absolutte modpoler, helt op i det røde felt. Da totalitarismefilosofien fik ny vind i sejlene i de første årtier efter Anden Verdenskrig, så kritikerne sig endnu mere bestyrket i den opfattelse, at der var tale om et politisk betændt begreb. Et begreb, som nu hovedsagelig blev brugt af reaktionære vestlige propagandister til at tilsøle det sovjetiske samfundssystem, regimerne i Østeuropa, Maos Kina, Kim Il-Sungs Nordkorea og den internationale kommunisme i det hele taget.

Hertil kom så nogle indvendinger, der nok i højere grad må siges at høre hjemme i den del af debatten, der trods alt har været mere forankret i videnskab end i lidenskab. Hvad indebærer det rent definatorisk at kalde en politisk system totalitært?

Selv om der ingenlunde har hersket komplet enighed om den sag, vil de fleste vel nok kunne skrive under på i hvert fald følgende:

Der skal være tale om et system, som søger at opnå så godt som total dominans over både samfundet og individet og derfor også bevæger sig dybt ind i privatsfæren.

Et system, der tager udgangspunkt i en universel ideologi, som alle

borgere indoktrineres i og forventes at acceptere, og hvor man finder det officielle svar på nærmest ethvert tænkeligt spørgsmål.

Et system, der har til formål at underkaste samfundet en dybtgående politisk-økonomisk transformation og skabe en helt ny og radikalt anderledes verden.

Et system, der ledes af en almægtig diktator eller ”fører”, hvis vigtigste redskaber til at sætte sin vilje igennem er et politisk monopolparti og et allestedsnærværende hemmeligt politi.

Et system, hvor også medier og massekommunikation og i det hele taget enhver form for moderne propagandateknologi fuldt og helt er på statens og monopolpartiets hænder.

Samt et system, hvor diktatoren ved hjælp af samtlige disse instrumenter og uden at være bundet af nogen retlige normer udsætter landets borgere for varierende grader af terror.

Mere kunne tilføjes, men lad dette være nok her. Som en slags fællesnævner for alle disse faktorer har det undertiden været sagt, at diktatoren i et totalitært system ved hjælp af vold, terror og udrensninger søger at ”atomisere” samfundet. Eller udtrykt på almindeligt dansk: at han målrettet arbejder på at knuse, nedbryde eller blot tæmme samtlige de alternative magt- og indflydelsescentre, der ellers let kunne udvikle sig i form af f.eks. store indspiste statsinstitutioner eller lige så sammensyltede lokale interessegrupper, baseret på indbyrdes solidaritet, protektion, gensidige vennetjenester af enhver art og regulær korrupsion. Med

Josef Stalin (1879-1953), leder af Sovjetunionen og den verdenskommunistiske bevægelse fra midten af 1920'erne og frem til sin død. Lenins død i 1924 banede vejen for Stalins tilkæmpelse af magten, ikke mindst fordi han som generalsekretær for kommunistpartiet allerede kontrollerede partiapparatet. Med basis heri og i statsikkerhedstjenesten NKVD blev der i anden halvdel af 1930'erne gennemført voldsomme udrensninger i parti- og statsforvaltningen, militæret og Den Kommunistiske Internationale, Komintern. En række af Stalins tidligere rivaler blev dømt til døden ved de såkaldte Moskva-processer, og millioner af almindelige borgere blev enten skudt eller anbragt i Sovjetstatens enorme netværk af fængsler og tvangsarbejdslejre (Det Kongelige Bibliotek).

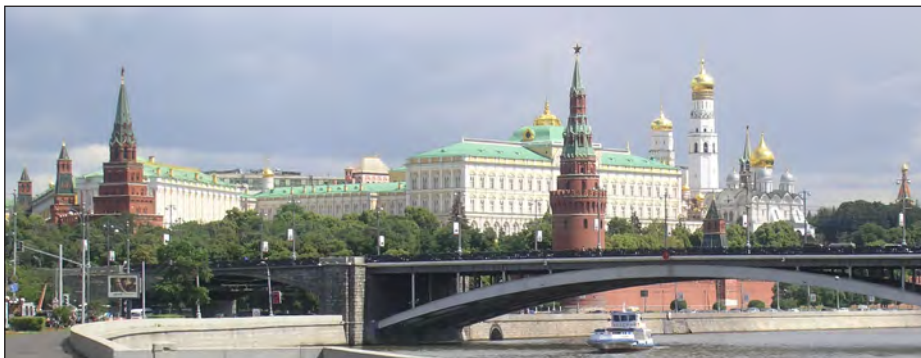
andre ord magtcentre, som – hvis de lades i ro og får lov at vokse – nærmest gennem selve deres eksistens rummer et vist potentiale til at køre deres eget løb og dermed forpurre eller forplumre diktatorens planer.

Her er det så, at kritikerne af totalitarisme-begrebet vil være klar med den første indvending: Hør nu her, I uforstandige sjæle! Kontrollen var i praksis slet ikke så omfattende og terroren heller ikke så altgennemtrængende, som begrebets brugere påstår. De politiske systemer, vi som oftest taler om her – Stalins Rusland, Hitlers Tyskland eller hvad det nu er – blev hjem søgt af så meget kaos, koks og kludder, at de på ingen måde kan siges at være totalt kontrollerede fra samfundets øverste top. Der fandtes vitterligt en række magt- og

interessegrupperinger på systemets lavere niveauer, som mere eller mindre var i stand til at sætte deres egen dagsorden.

Totalitarisme-begrebets fortalere vil til dette sædvanligvis svare: Javist, kære venner, men vi har jo aldrig nogensinde hævdet, at diktatoren fuldt ud nåede sit mål i form af absolut dominans over alt og alle. Vi har blot sagt, at det totalitære system kendetegnes ved, at magthaverne stræber efter at opnå den størst mulige grad af dominans over både samfund og individ. Og så har vi i al stilfærdighed tilføjet, at man i historiens løb immervæk har set en del regimer, som må siges at være kommet i hvert fald et pænt stykke frem ad vejen mod målet.

Andre af begrebets forsvarere vil her foretrække at iklæde deres

Kreml i Moskva, byens ældste kerne med monumentalbygninger fra 1400-tallet og frem, set fra Moskva-floden. Her befandt magtens centrum sig, både under Stalin og hans efterfølgere.

standpunkt en mere videnskabelig-filosofisk sprogdragt og sige: Totalitarismetiketten skal naturligvis kun opfattes som en ”idealtpe”. Det vil sige som en teoretisk konstruktion, som givetvis ikke findes i fuldstændig rendyrket udgave noget sted på kloden. Men – lyder det så videre – alligevel giver det i høj grad mening at udpege en række konkrete politiske systemer, der umiddelbart ser ud til at udvise klare tendenser i den retning. Og det giver lige så god mening af diskutere, hvor tæt eller ikke-tæt disse systemer hver især er på de teoretiske kriterier, som totalitarisme-begrebet opererer med. På den måde vil man bl.a. kunne gennemføre nogle frugtbare sammenligninger mellem forskellige regimer, der alle i et eller andet omfang synes at rumme totalitære træk, men som samtidig adskiller sig indbyrdes netop ved graden af tilnærmelse til idealtypen. På tilsvarende vis giver brugen af begrebet selvfølgelig mulighed for at sammenligne forskellige faser i det samme regimes politiske udvikling, f.eks. henholdsvis Stalin-æraen og den poststalinistiske periode i Sovjetunionens historie. Hvis

– om man så må sige – ”totalitarisme-procenten” var høj i Stalins system, hvor meget lavere var den så under f.eks. Khrusjtjov eller Brezjnev?

Til forsvar for totalitarismebegrebet vil man yderligere kunne anføre, at massevis af termer har en plads såvel i dagligsproget og det politiske sprog på den ene side som i den videnskabelige terminologi på den anden, uden at dette plejer at volde uoverstigelige problemer. Tag f.eks. ordet ”demokrati”. I den slags tilfælde må det blot gælde om at definere begrebet så præcist som vel muligt, når det er videnskaben, der taler.

Og endelig: Man kan selvfølgelig altid diskutere, hvad barnet skal hedde, i dette tilfælde specielt om man kunne finde bedre og måske mindre omstridte etiketter end ”totalitær” og ”totalitarisme”. Men tilbage står jo spørgsmålet, om ikke der under alle omstændigheder er stærkt brug for en terminologi, som gør det muligt at skelne rent sprogligt mellem noget, der vitterligt ligner væsensforskellige ting. Altså sondre mellem på den ene side

autoritære regimer af mere traditionelt tilsnit – f.eks. et relativt primitivt latin-amerikansk militærdiktatur – og på den anden side den type regimer, hvor staten eller partiet via avancerede organisatoriske og teknologiske metoder forsøger at styre næsten ethvert aspekt af tilværelsen. Og hvor hensigten er at skabe både et helt nyt samfund og et helt nyt menneske modelleret efter et omfattende sæt af ideologiske trosartikler, som påtvinges samtlige borgere.

Det skal være påstanden her, at denne sondring i høj grad er nyttig og relevant. Og det er jo det samme som at sige, at der også kan være god grund til at rette søgelyset specifikt mod den sidstnævnte type regime – hvad enten vi så vil kalde et sådant regime totalitært eller noget andet.

Det skal yderligere hævdes, at netop det stalinistiske system har en naturlig plads i den sammenhæng. Men her er det så, at der efter min bedømmelse er anledning til at spørge, om totalitarismediskussionens mainstream vitterligt udtømmer problematikken, eller om det kan være oplysende at gå lidt andre veje end de gængse.

Lad os et øjeblik vende tilbage til et velkendt spørgsmål, nemlig spørgsmålet om ”atomiseringen” af samfundet. Altså påstanden om, at diktatoren i et totalitært system konstant bestræber sig på at nedbryde ethvert alternativt magtcenter med potentiale til at forhindre hans egen vilje i at slå fuldt ud igennem. Der findes talrige vidnesbyrd, der peger i retning af, at Stalin i høj grad lagde sig i selen for at få gennemført en sådan atomisering. Men det må på

den anden side også konstateres, at han trods alskens terror, udrensninger og udspionering af borgerne aldrig fik løst problemet til bunds. Det var og blev svært – som russerne selv formulerede det med et af deres bureaukratiske yndlingsudtryk – at ”kontrollere implementeringen”, dvs. implementeringen af Stalins egne beslutninger på lokalplanet. Systemet var på mange måder tungt, ineffektivt, selvdestruktivt og noget værre rod.

Pointen her er imidlertid, at vi også kan tale om en anden slags atomisering end den, det normalt drejer sig om i debatten. En form for atomisering, der oven i købet rent faktisk lykkedes i meget vidt omfang i Stalins system, og som derfor i høj grad bør tages i betragtning, når det drejer sig om at udforske kilderne til hans politiske magt. Nemlig den atomisering – ikke af selve samfundsstrukturene, men af borgernes virkelighedsbillede, der blev effektueret ved hjælp af det enorme hemmelighedskræmmeri, der kendetegnede stalinismen.

At meget var hemmeligt i Stalins system, har selvfølgelig aldrig været nogen hemmelighed. Det er f.eks. velkendt, at censuren og mediekontrollen spillede en særdeles fremtrædende rolle i sovjetsamfundet, og at så og så mange sikkerheds- og politiorganer udførte deres opgaver via totalt skjulte kanaler. Men det er ikke kun censuren og mediekontrollen, altså regimets forsøg på at styre de budskaber, der udgik til den brede offentlighed, der tænkes på her. Og det er heller ikke bare de dystre aktiviteter, der blev udfoldet af

visse særlige institutioner som f.eks. det sovjetiske hemmelige politi.

Det er derimod hemmelighedskræmmeriet som sådan, hemmelighedskræmmeriet som helt generelt fænomen, det nu skal dreje sig om. Ikke bare den del af det, der tog sigte på at forhindre almindelige borgere i at få indblik i, hvad der foregik inden for magtens indercirkler. Men også den form for hemmelighedskræmmeri, der endog ramte de personer, som selv havde deres gang i magtens dunkle korridorer.

Det kan også udtrykkes på en anden måde: Det drejer sig om den type hemmelighedskræmmeri, der blev praktiseret gennem en yderst rigid anvendelse af det, der i andre sammenhænge ofte kaldes need to know-princippet. Altså det princip, der går ud på, at du kun får det at vide, som du har brug for at vide for at kunne udføre dit daglige arbejde. Via den metode blev både høj og lav i Stalins Rusland – politikere, embedsmænd, partifunktionærer, officerer, kulturpersonligheder, mediefolk, arbejdere, bønder osv., osv. – bragt i en situation, hvor deres virkelighedsbillede var slået i stumper og stykker. Eller for nu at sige det på den måde: smadret til atomer. Det gjaldt for næsten dem alle. De havde kun mulighed for at skaffe sig kendskab til en mindre – ofte meget beskeden – del af brikkerne i det samlede mønster. Bare nogle yderst få personer i systemets allerøverste top var i stand til at danne sig et fuldt dækkende billede af situationen, næsten uanset hvilket spørgsmål der i det givne tilfælde var på dagsordenen.

At denne problematik i man-

ge år har været noget underbelyst i den debat, der har kørt blandt historikerne om forudsætningerne for Stalins magt, har sin helt enkle forklaring. Hemmelighedskræmmeriets mekanismer var jo i sig selv hemmelige. Gennem årtier var det simpelt hen været meget svært eller ligefrem umuligt at komme virkelig på skudhold af de bureaukratiske procedurer, der styrede den hemmelige forvaltning. Vi vidste, at mange ting var hemmelige. Men vi vidste ikke så meget om, hvordan dette hemmelighedskræmmeri mere konkret blev organiseret, slet ikke når talen var om det bureaukrati, der direkte betjente diktatoren selv. Først med Sovjetunionens sammenbrud blev der for alvor banet vej for, at emnet kunne blive behandlet på mere systematisk vis, idet en række af de relevante arkiver delvis – men også kun delvis – blev åbnet for forskerne. Nu til dags tegner der sig derfor et rimeligt klart billede af det hemmelige systems hovedtræk og de forskellige regler og retningslinjer, der gjaldt for konspirativ virksomhed.

Hvad var det, han sagde? – vil nogle måske spørge her. ”Konspirativ” – er det ikke et værdiladet og nedsættende ord, som det ikke sømmer sig for en seriøs og nøgtern forsker at tage i sin mund? Nej, må jeg her svare, på ingen måde og da slet ikke i sovjetisk sammenhæng. Russerne anvendte faktisk selv denne betegnelse. Helt officielt. Som en slags teknisk term, omend også som en term med et underliggende ideologisk-politisk indhold. Udtryk som ”konspirativ” og ”konspiration” var simpelt hen positivt ladede ord i sovjetisk forvaltningspraksis, altså betegnelser for noget,

der var ønskværdigt og godt. Folk blev eksempelvis opfordret til at ”respektere konspirationen krav”. Og en bestemt type aktstykker havde formelt status som – ja, det hed det altså – ”konspirative dokumenter”.

Men – vil andre måske nu udbryde, hviske eller tænke for sig selv – lad os for guds skyld ikke puste denne sag for meget op og tillægge den en betydning, den slet ikke har. Det skulle da være mærkeligt, hvis ikke der også på dette område var mange ting, der på ingen måde fungerede efter hensigten, præcis som det var tilfældet, når talen er om mange andre træk ved det totalitære system?

Jo, skal svaret lyde, der var også en del koks og kludder her. Som når bureaukraterne f.eks. lod tophemmelige dokumenter ligge og flyde frit fremme på skrivebordene efter arbejdstids ophør. Eller når de kom til at arkivere hemmelige og ikke-hemmelige papirer mellem hinanden i det samme skab. Eller når de tanketomt henviste til et hemmeligt dokument i en ikke-hemmelig skrivelse. Eller når de stuede yderst følsomme aktstykker ned i en tilfældig ulåst skuffe sammen med diverse uappetitlige rester fra dagens frokostmåltid. Den form for adfærd ser faktisk ud til at have været ret almindelig.

Hvor i alverden ved du det fra? – kunne det måske tænkes, at nogle ville spørge. Ja, det ved jeg bl.a. fra de fortrolige rapporter, der blev udarbejdet af de allestedsnærværende kontrollanter. Hver nat fik kontorerne i den hemmelige forvaltning nemlig i det skjulte besøg af talrige tilsynsfolk, som omhyggeligt

registrerede samtlige store og små brud på hemmelighedskrammeriets regler og lige så nidkært indberettede de formastelige regelbrydere til højere myndighed. Så hvis man bare i nogen grad kan regne med disse rapporter – og det kan man efter al sandsynlighed godt – var der vitterligt en del rod i butikken.

Det helt afgørende i den sammenhæng er imidlertid, at alle disse brud på sikkerhedsreglerne normalt havde, hvad man kunne kalde en episodisk karakter. Det skete vitterligt, at en person via den slags sjusk fik fri adgang til nogle oplysninger, som den pågældende ikke var nødt til at kende for at kunne udføre sit daglige arbejde og altså ikke burde have haft indblik i. Men i de allerfleste tilfælde repræsenterede den slags oplysninger stadig væk kun endnu en enkelt og isoleret brik i det samlede mønster. De gjorde det med andre ord ikke meget nemmere, end det havde været før, at kortlægge mønstret i sin helhed. Det at nogle få oplysninger slap ud til uvedkommende, betød heller ikke på nogen måde, at oplysningerne i næste omgang fik lov at cirkulere frit i de store bureaukratier endsige blev tilgængelige for den omgivende verden, f.eks. via en uafhængig presse. Grundlæggende set rokkede den slags lækager derfor ikke ved, at så godt som samtlige sovjetborgere var udstyret med et uhyre fragmenteret eller atomiseret billede af den faktiske virkelighed.

Her vil andre måske føle trang til at sige: Ja, men alle andre samfund har jo også deres hemmeligheder. Der er militære hemmeligheder, der er fabriks-hemmeligheder, der er forret-

Moskva, Den Røde Plads. Bag muren til Kreml (t.v.) ses Senatsbygningen, der bl.a. husede det kontor, hvor Stalin i stigende grad isolerede sig, som årene gik. Foruden Kommunistpartiets Politbureau holdt også sovjetregeringen sine møder i Kreml (Det Kongelige Bibliotek).

ningshemmeligheder, der er fortrolighedsklausuler, der er tavshedsløfter. Og så videre. Og så videre. Nu skal man heller ikke overdrive de totalitære regimers særpræg sammenlignet med andre systemer.

Modargument nr. 1 vil være:

Husk nu venligst på, at hemmelighedskræmmeriet var langt, langt mere omfattende i f.eks. Stalins Rusland end i mere åbne demokratiske systemer; selv sager, der forekommer os aldeles banale, kunne være endog højt klassificerede, dvs. ikke bare ”hemmelige”, men også ”strengt hemmelige”, ja, ofte så hemmelige, at etiketten ”strengt hemmelig” ikke engang slog til. Man havde nemlig en særlig og særdeles omfattende kategori af dokumenter, der bar stemplet ”den

særlige mappe”(russ.: osobaja papka), og de var alle pr. definition at betragte som endnu mere følsomme, endnu mere isolerede, endnu mere eksklusive, endnu mere exceptionelle og endnu mere crème de la crème end samtlige andre klassificerede dokumenter. Og så var der for resten endelig de sager, der var så hemmelige, at de slet ikke måtte omtales på skrift, men alene skulle lagres i de ansvarlige politikeres og bureaukraters egen hukommelse.

Hvortil så kom, at det ikke kun var bestemte sagsområder, der blev søgt skjult under så og så mange slør. Selve beslutningsprocessen og kommandovejene blev omgivet af lige så megen tys-tys. De dokumenter, der viste, at det i realiteten var kommunistparti-

Det Sovjetiske Kommunistpartis hovedkvarter på Den Gamle Plads – eller Gammel Torv – i Moskva, hvor Stalins hemmelige kancelli oprindeligt havde til huse, og hvor Stalins indflydelsesrige 'assistenter' foldede sig ud i 1920'erne. Efterhånden som Stalin konsoliderede sin magt, blev de mest hemmelige kancellifunktioner dog koncentreret i Kreml, hvor Politbureauet holdt sine møder og politbureauemedlemmerne, inklusive Stalin, både havde kontor og bolig (Wikipedia).

ets top, der gav ordrer til regeringen og statsapparatet i ethvert spørgsmål af blot nogenlunde betydning, var f.eks. pr. definition hemmelige. Og den slags dokumenter var der mildt sagt ikke så få af.

Modargument nr. 2 vil lyde:

Vær også opmærksom på, at hele det gigantiske system af hemmelighedskræmmeri blev styret fra et enkelt centrum. Der var ikke tale om, at alle mulige forskellige institutioner, organisationer og virksomheder hver for sig fastlagde deres fortrolighedsregler og hver for sig førte tilsyn med, at de også blev overholdt. Stalins hemmelige system havde i sidste ende sin forankring på ét og samme sted.

Det centrum, hvor alle hemmelighedskræmmeriets tråde samledes, kan faktisk identificeres i helt konkret topografisk forstand, altså udpeges direkte på landkortet – eller rettere bykortet.

Så godt som enhver, der har besøgt Moskva, vil have været turen omkring Kreml og Den Røde Plads. Men det er nok ikke særlig mange, der har sat

deres ben på Moskvas Gamle Plads – eller Gammel Torv – få hundrede meter fra Den Røde Plads. Hvilket egentlig er lidt synd. For her lå i mange år hovedkvarteret for det sovjetiske kommunistparti. Og i dette hovedkvarter befandt sig oppe på femte sal nogle kontorer, der gennem en længere årrække faktisk helt officielt bar navnet ”Den Hemmelige Afdeling”, og som netop havde til opgave at tage vare på systemets vigtigste hemmeligheder og samtidig skabe sikkerhed for, at hemmelighedskræmmeriets fane også blev holdt højt hævet i alle andre dele af sovjetbureaukratiet. Til Den Hemmelige Afdeling krævedes et ganske særligt adgangspas. Ingen af de personer, der sled bag skrivebordene i resten af parti-hovedkvarteret på Gammel Torv, kunne uden et sådant pas overskride tærsklen til denne afdeling.

Men nu bør vi ikke slippe Kreml helt af syne. For i takt med, at Stalin konsoliderede sin magt, udskilte han de kontorer, der tog sig af de vir-

kelig hyperfølsomme og ultrahemmelige anliggender, fra den administration, hvor man beskedent måtte lade sig nøje med kun at behandle mere ordinære hemmelige sager. Og dette helt ekstraordinært eksklusive serviceapparat fik sin hovedbase i Kreml, hvor det på det nærmeste smeltede sammen med Stalins dybt konspirative personlige sekretariat, mens resterne af den hemmelige – men altså alligevel ikke helt så hemmelige – sagsbehandling stadig var henlagt til Gammel Torv. Også apparatet i Kreml blev på alle måder søgt afskærmet fra det bureaukratiske arbejde, der foregik i andre dele af det monumentale kompleks, hvor det havde til huse, den store Senatsbygning lige bag Kremlmuren ud til Den Røde Plads.

Det nye ultrahemmelige cancelli bar navnet ”Den Særlige Sektor”. Hvilket jo i sig selv ikke fortæller så meget. Rent bortset fra, at ordet ”særlig” i russisk forvaltningsterminologi ofte netop betegner noget, der er endnu mere isoleret og endnu mere hemmeligt end ganske almindelige hemmelige sager. Sådan lidt skæg og blå briller-agtigt. Noget i retning af ”Special Service”, ”Special Branch” eller lignende, som vi kender det fra vor del af verden. Eller f.eks. ”weapons of a special kind”, der bruges som en camouflerende betegnelse for atomvåben.

Hemmeligt var det i hvert fald, hvad der foregik i Den Særlige Sektor. Mens der trods alt havde været en vis omtale af Den Hemmelige Afdelings opgaver i åbne kilder, dengang denne afdeling havde scenen for sig selv, blev der aldrig sagt ét eneste ord til offent-

ligheden om, hvad Den Særlige Sektor beskæftigede sig med.

Lad os nu prøve at forestille os, at vi er tilbage i mellemkrigstiden, og at vi på mirakuløs vis er blevet udstyret med et af de eksklusive adgangspas, der gør det muligt at kigge inden for i denne hemmelighedsfulde verden: Kreml kombineret med Gammel Torv. Hvem og hvad er det så, vi mere konkret tumler ind i her?

Ja, først og fremmest vil vi nok få lejlighed til at hilse på de folk, der kæmper for at sikre, at informationsstrømmen omhyggeligt bliver filtreret i overensstemmelse med Stalins interesser både i kommunistpartiet og i den statslige administration. Disse folk har mange ting at tage vare på. Den mest grundlæggende opgave består i at fastlægge, hvilke typer dokumenter, der i almindelighed er hhv. ”hemmelige”, ”strengt hemmelige” osv., og i at afgøre, hvilke personer, der i almindelighed er berettigede til at se den ene eller anden kategori af klassificerede dokumenter. Men dermed er arbejdet på ingen måde afsluttet. Det at en person har tilladelse til at se f.eks. ”strengt hemmelige” papirer, betyder jo ikke, at vedkommende kan få lov til at se alle strengt hemmelige papirer. I næste omgang skal der mere specifikt tages stilling til, om lige præcis denne person nu også har brug for at kende lige præcis denne sag for at kunne udføre sit daglige job. Ofte ender det faktisk med, at en politiker eller bureaukrat kun menes at have ret til at blive informeret om et enkelt lillebitte underpunkt i en større beslutning om en konkret sag, men holdes i uvidenhed

om, hvad resten af afgørelsen går ud på. Så allerede i denne fase er der altså tale om noget af et puslespil.

Men det drejer sig på ingen måde kun om at skabe garanti for, at det hemmelige budskab når frem til den rette adressat og ikke til nogen som helst andre. En særlig gruppe af kancellimedarbejdere er travlt beskæftiget med at kontrollere, at den pågældende adressat efter en kort frist igen returnerer de udsendte direktiver til Den Hemmelige Afdeling eller Den Særlige Sektor. Det er nemlig også en del af hemmelighedskræmmeriets teknik, at personer længere nede i hierarkiet ikke selv må opbevare de fortrolige ordrer, de får fra systemets top, i hvert fald ikke længere tid end nødvendigt for, at ordren kan blive udført efter hensigten. Og det er naturligvis strengt forbudt for den oprindelige adressat at tage kopier af sådanne ordrer til eget brug. Også i så henseende sker der med andre ord en atomisering af politikernes og bureaukraternes virkelighedsbillede; de er simpelt hen ude af stand til at vende tilbage til en gammel sag på eget initiativ, for de råder ganske enkelt ikke længere over de relevante papirer.

Hemmelighedskræmmeriet indebærer yderligere, at en betydelig del af de returnerede dokumenter skal afbrændes eller makuleres i henhold til yderst omstændelige sikkerhedsprocedurer med vitterlighedsvidner og beedigede erklæringer om den stedfundne handling. Også her er der med andre ord arbejde at få for en rask mand eller kvinde. Men hov, vil nogle måske så sige: hvis man stikker ild til de returnerede dokumenter,

så afskærer partitoppen jo også sig selv fra at kortlægge ældre sager. Nej, sådan er det nu ikke helt. Alt tyder på, at i det mindste ét eksemplar af den pågældende ordre – selve originalskrivelsen – bliver bevaret og stuvet af vejen enten i det såkaldte Hemmelige Arkiv, som indgår i kommunistpartiets ”Hemmelige Afdeling”, eller i det endnu mere hemmelige arkiv, der er knyttet til ”Den Særlige Sektor”. Her – og kun her – er det altså til hver en tid muligt at få et billede af en sag i alle dens facetter.

De direktiver, der i første omgang sendes fra partitoppen til diverse aktører rundt om i Sovjetunionen med henblik på at blive implementeret og derefter returneret til hovedstaden, skal af indlysende grunde ofte fragtes over store afstande. Men det går selvfølgelig ikke at sende dem med det almindelige postvæsen, for de er jo alle i en eller anden grad hemmelige. Udbringningen bliver derfor varetaget af et landsdækkende korps af pistolbevæbnede ”feltkurérer”, som det hedder. Disse kurérer har ikke kun ansvar for selve den fysiske transport, men også for et udførligt sæt af sikkerhedsprocedurer, som skal garantere, at alt havner i de rette hænder. Kontrolforanstaltningerne her er ekstreme, både omkring udleveringen til adressaten og i forbindelsen med hjembringelsen af dokumenterne til Moskva, efter at de har tjent deres formål lokalt. Hele dette system topper ligeledes i kommunistpartiets Hemmelige Afdeling og Særlige Sektor. Er man udstyret med adgangspas til disse dunkle gemakker, vil man derfor have gode chancer for før eller senere at støde ind

i en ”feltkurér”.

Hvis noget skal være rigtigt hemmeligt, kan det være en god idé at affatte budskabet i en særlig kode. Og det er da også, hvad man i meget vidt omfang gør i det stalinistiske bureaukrati. Hvad der igen er med til at skabe ekstra travlhed i partiets Hemmelige Afdeling og Særlige Sektor. En af opgaverne her består i at vælge selve krypteringssystemerne. Det er i sig selv en ganske kompliceret affære. Ikke bare bliver der i need to know-princippets hellige navn nemlig anvendt forskellige koder i forskellige sammenhænge. Ud fra samme princip er det også et uomgængeligt krav, at gamle koder med korte mellemrum skal erstattes af nye, så den indre eller ydre fjende, der måtte have opsnappet og dechifreret de budskaber, der var affattet i de oprindelige koder, nu simpelt hen får en lang næse og må begynde forfra igen. Alt dette lægger først og fremmest betydelige byrder på de medarbejdere i Den Hemmelige Afdeling og Den Særlige Sektor, der står for den løbende chifrerung og dechifrerung af de kodemeddelelser, som uafbrudt ryger ud og ind af partiho-vedkvarteret. Men hvis tingene skal fungere, er det jo lige så nødvendigt, at der er kyndige folk i den anden ende af kommunikationsprocessen, altså både på lavere niveau i Moskva-bureaukratiet og ude omkring i provinsen. Der er derfor også brug for et vist antal medarbejdere, der i dybeste hemmelighed kan instruere de talrige lokale embedsmænd og parti-funktionærer i kodelarbejdets særlige og besværlige kunst.

Men faktisk er der behov for

endnu flere ”hænder”. Og nu nærmer vi os noget, der måske kan ligne et paradoks. Påstanden skal her være: Jo mere et regime dyrker hemmelighedskræmmeriet, des flere borgere vil få adgang til hemmelige anliggender. Hvordan det? Jo, hvis næsten alle slags sager af blot nogen betydning enten er hemmelige eller strengt hemmelige eller endnu mere hemmelige end strengt hemmelige, så må jo nærmest enhver borger komme i berøring med en eller anden form for hemmelige sager i løbet af sin karriere. Normalt vil det ganske vist kun dreje sig om den relativt beskedne sum af hemmelige sager, som den pågældende er nødt til at kende for at kunne klare sit job. Men hemmelige sager er det jo nu engang. Og det betyder ikke bare, at de pågældende personer skal sikkerhedsgodkendes – cleares - i alle ender og kanter før ansættelsen, altså at der skal indsamles alle mulige oplysninger om deres sociale baggrund, personlige vandel, venner, kærestes, familie, kolleger, politiske synspunkter osv., osv. Oven i dette kommer den løbende overvågning, de senere bliver udsat for under arbejdets udførelse, bl.a. i skikkelse af de skjulte natlige kontrollanter, som vi allerede har mødt. Den form for overvågning har tilmed en dobbeltfunktion. Den skal selvfølgelig sikre, at hemmelighedskræmmeriets regler ikke bliver overtrådt. Men den skal samtidig afdække alle mulige andre former for mistænkelig eller skadelig adfærd.

Her har partiets Hemmelige Afdeling og Særlige Sektor ligeledes en vigtig rolle at spille. Og de redskaber, de råder over i den sammenhæng, er ikke

noget, man skal kimse ad. Overtrædelse af reglerne for hemmelighedskræmmeri kan i sidste ende medføre dødsstraf, og selv den mindste politiske afvigelse – f.eks. i form af en antisovjetisk vittighed – kan også få fatale konsekvenser. Og måske behøver den anklage, der bliver rettet mod de sikkerheds-clearerede bureaukrater ikke engang være den egentlige årsag til, at de kommer i gabestokken. Hvis Stalin og hans støtter af helt andre grunde, som de bare ikke ønsker at oplyse omverdenen om, vil af med en person, er det som regel ganske nemt at finde en anledning til at hænge den pågældende ud for at have krænket de konspirative procedurer. De fleste bureaukrater har i tidens løb trådt i spinaten på en eller anden måde her: et bortkommet papir, en ulåst skuffe, en uforsigtig bemærkning, osv., osv., som enten er blevet registreret af de nidkære kontrollanter, der ved nattetide inspicerer hver enkelt arbejdsplads, eller som de nærmeste kolleger måske har indrapporteret til rette myndighed i et forsøg på at demonstrere deres egen ”vagsomhed”, som det hedder, over for enhver form for slendrian og forræderi.

Og nu er vi så i virkeligheden ved endnu en vigtig pointe, der ganske vist er lidt mere ude i periferien i forhold til mit hovedærinde her i dag. Hemmelighedskræmmeriet lader sig på ingen måde kun anvende til at slå sovjetborgernes virkelighedsbillede til atomer. Det er også et vigtigt supplerende redskab i den mere ”klassiske” atomiseringsproces. Altså den, der går ud på at nedbryde gruppesolidaritet og sammenspisthed gennem indsamling af alle slags mere

eller mindre kompromitterende oplysninger om hver enkelt sovjetborger, og hvor man til støtte for denne proces konstant presser borgerne til at angive hinanden for alskens fejltrin, forbrydelser og fjendtlige handlinger. Dels er det de særlige hemmelige kontorer, der danner rammen om denne ophobning af personoplysninger. Dels præges arbejdet her af en nærmest ustoppelig sneboldseffekt, der bare får den hemmelige forvaltning til at vokse og vokse. For hvis folk af frygt for deres eget skind ikke tør andet end at angive deres medmennesker til myndighederne, er der nærmest ingen grænser for, hvor mange kompromitterende oplysninger, der vil blive afleveret til det konspirative system. Også de personer, der alene markerer sig ved ikke at angive deres medborgere, bliver registreret i de hemmelige kontorer. For hvorfor angiver de mon ikke? Jo, det er nok, fordi de selv er i ledtog med fjenden og derfor søger at dække over ham. Så dem må man selvfølgelig holde et ekstra vågent øje med.

Men hvor meget der end bliver arbejdet på højtryk i Den Hemmelige Afdeling på Gammel Torv og Den Særlige Sektor i Kreml for at holde hemmelighedskræmmeriets fane højt, kan disse kontorer selvsagt ikke klare det hele selv. Det får således massiv støtte fra en institution, som vi finder i bekvem gåafstand af både Gammel Torv og Kreml, nemlig det sovjetiske hemmelige politi. Vi tager derfor nu en lille smuttur derhen. Det er især politiets ”Specialafdeling”, der må interessere os. Den er så hemmelig, at end ikke selve

Terrorens kommandocentral. Det sovjetiske hemmelige politis hovedkvarter Lubjanka. I mange år (1926-1990) ved pladsen foran bygningen Dzerzjinskij Pladsen efter grundlæggeren af det hemmelige politi, Feliks Dzerzjinskij (Wikipedia).

dens eksistens er nævnt i åbne kilder. Dens opgave er på det mere tekniske plan at varetage alt hemmeligt arbejde i det samlede sovjetsystem – konspirationsreglernes udformning og overholdelse, krypteringssystemernes indretning, det løbende kodearbejde, sikkerhedsgodkendelsen af det involverede personel samt – ikke mindre væsentligt – opsporingen og brydningen af fremmede magters kodekommunikation. Den er med andre ord en slags udøvende arm for folkene i Den Hemmelige Afdeling og Den Særlige Sektor og står da også i ekstraordinær tæt forbindelse med netop disse partikontorer. Mens det på Gammel Torv og i Kreml for det meste gælder arbejdet på det mere overordnede niveau, trækker det hemmelige politis Specialafdeling læsset, når det kommer til alle hånde konkrete detaljer.

Indtil videre har vi kun marcheret omkring i den stalinistiske epokes centrale Moskva i vores jagt på det konspirative systems centrale adresser. Men selvfølgelig kan man ikke herfra dække hele Sovjetunionen, endelige hele den internationale kommunistiske bevægelse. Lad os i første omgang begive os ud i Moskvas forstæ-

der og derfra videre ud i den russiske provins. Her vil vi på alle bureaukratiske niveauer finde et utal af lokale ”hemmelige afdelinger”, ”særlige sektorer”, ”specielle afdelinger” og så fremdeles., f.eks. i det stedlige partiapparat, i diverse forgreninger af det statslige bureaukрати, i de enkelte militære enheder, i fagforeningerne, i større virksomheder og på uddannelses- og forskningsinstitutioner. I nogle tilfælde møder man flere af disse hemmelighedsfulde afdelinger på den samme arbejdsplads, andre steder er de fusioneret til én stor afdeling, der så at sige både er ”hemmelig” og ”særlig” på én gang. Mange af de ansatte i den slags afdelinger er i realiteten medarbejdere hos den centrale Specialafdeling under det hemmelige politi i Moskva.

Det er bl.a. i de lokale hemmelige afdelinger og særlige sektorer, at de pistolbevæbnede feltkurærer afleverer den post, de har bragt med sig fra Moskva. For den klassificerede korrespondance skal naturligvis behandles med samme omhu uden for Gammel Torv og Kreml. Det er følgelig også i den lokale hemmelige afdeling, osv, at man distribuerer posten til de egentlige adressater med besked om snarest muligt at

returnere brevene til den selv samme hemmelige afdeling, som så på sin side sørger for, at de via feltjægerne bliver sendt tilbage til de konspirative centralkontorer i den sovjetiske hovedstad.

Hvis nu vor egen arbejdsplads på Københavns Universitet, vort eget Institut for Tværkulturelle og Regionale Studier, vort gode gamle ToRS, havde været en del af Stalins system, havde vi efter alt at dømme haft en eller flere hemmelige/specielle afdelinger her på hovedadressen i Snorresgade på Islands Brygge. De pågældende afdelinger ville have været anbragt i en relativt isoleret del af den bygning, hvor instituttet har til huse, og ville sandsynligvis være også afskærmet fra resten af arbejdspladsen gennem en solid stældør, udstyret med en smal luge, hvorigennem al kommunikation ville foregå. De vinduer, der måtte findes, ville være omhyggeligt tilgittede. ToRS' øvrige ansatte ville absolut ikke have adgang til disse særlige lokaliteter, mens de folk, der arbejdede bag stældøren i direkte kontakt med det hemmelige politi, til gengæld flittigt ville indsamle kompromitterende oplysninger om alle, der befandt sig på den ikke-hemmelige side af døren: både forskere, administrativt personale og studerende. Til hjælp for dette ville der eventuelt være opstillet bokse rundt om på arbejdspladsen, hvor ansatte og studerende i al diskretion kunne aflevere breve, der angav deres kolleger og studiekammerater som folkefjender og forrædere. Alle – inklusive instituttets øverste ledelse – ville simpelt hen være omfattet af denne systematiske stikkervirksomhed. Ja, Stalins kontrol-lanter ville formentlig have ganske særlig

kig på de ledende medarbejdere. For det var jo hovedsagelig dem, der ville have ressourcer til at sætte deres egen dagsorden, hvis de fik lidt for frie hænder.

I det hele taget ville staben i den hemmelige og/eller specielle ToRS-afdeling havde yderst gode muligheder for at checke cheferne. Thi det var jo også denne dybt konspirative stab, der fordelte og kontrollerede samtlige indgående og udgående skrivelser. Og det var også her, man gav husly til instituttets særlige kodespecialister, altså til nogle personer, der simpelt hen ikke kunne undgå at få indsigt i hele den tophemmelige korrespondance. Af den enkle grund, at det var dem, der løbende chifrerede og dechifrerede alle kodede budskaber fra og til ledelsen – dvs. al vigtig kommunikation mellem ToRS og omverdenen.

Til alt held blev det stalinistiske system ikke udbredt til hele kloden. Men internationale forgreninger havde det jo i hine tider – også når vi taler om de særligt hemmelige strukturer. Det siger sig selv, at udenlandske kommunister, der levede i mere åbne samfund end Stalins Rusland, i bred almindelighed ikke var underkastet de samme informationsbegrænsninger som sovjetborgerne, idet de jo uden videre kunne udnytte friheden og de uafhængige medier i deres eget land. Men når det gjaldt forholdene internt i den verdenskommunistiske bevægelse og internt i det enkelte kommunistparti, var need to know-princippet absolut i højsædet. Den Tredje Kommunistiske Internationale, Komintern, der blev oprettet i 1919, fik f.eks. inden længe et ultrahem-

meligt internationalt kommunikationsapparat, som skjult for omverdenen – inklusive de fleste kommunister – dels formidlede pengemidler og fortrolige direktiver til partierne i udlandet, dels indsamlede efterretninger både om den kapitalistiske fjende og om de udenlandske kommunister selv til brug for hovedkvarteret i Moskva.

Denne virksomhed ville selvfølgelig ikke have været mulig, hvis ikke Komintern havde rådet over en række lokale baser rundt om på kloden. Og her tænker jeg ikke kun – og i virkeligheden ikke så meget – på de stedlige kommunistpartier, i hvert fald ikke på deres officielle og offentligt kendte organisation. Den hemmelige kommunikationstjeneste havde nemlig sine egne konspirative ”kontaktpunkter” – som det hed – i en lang række af verdens vigtigste storbyer. Så hvis vi udvider vores rundrejse i det stalinistiske systems geografi til den globale scene, vil det i høj grad være på sin plads at besøge f.eks. Berlin, Hamborg, Riga, Tallinn, Oslo, Stockholm og København. For ikke at tale om Antwerpen, Amsterdam, Bruxelles, Paris, Valencia, Madrid, Prag, Wien., Zürich, Varna, Athen og Istanbul. Og så må vi heller ikke glemme New York, Sao Paulo, Teheran, Harbin, Shanghai, Hongkong og Singapore.

Udtrykket ”kontaktpunkt” er i virkeligheden misvisende. I større bysamfund som f.eks. Berlin, Hamborg, Paris og New York foregik aktiviteterne på ingen måde kun på en enkelt adresse, men i en række forskellige, såkaldte ”konspirative lejligheder”, spredt ud over byen. Dette netværk blev oven i

købet suppleret af en række hemmelige ”bureauer” og andre skjulte organisationer. Rent bortset fra, at der var tæt forbindelse til de enkelte kommunistpartiers såkaldte illegale apparater, dvs. apparater, der eksisterede i det skjulte som en slags parallel til det officielle parti. De topkommunister, der tegnede deres parti i offentligheden – f.eks. Aksel Larsen i Danmark – var i mange tilfælde uden noget dybere kendskab til, hvad der foregik i denne hemmelige verden. Som Komintern-ledelsen og Stalin så det, havde de simpelt hen ikke ”behov for at vide besked”.

I Tyskland var koncentrationen af hemmelige kommunistiske undergrundsapparater særlig høj. Dog kun indtil Hitlers magtovertagelse i 1933. Herefter flyttede de fleste af disse aktiviteter til andre storbyer, bl.a. til en række camouflerede og indbyrdes isolerede adresser i København. Hvis nogen i dag skulle have lyst til at gå i de hemmelige operatørs fodspor, kan jeg anbefale, at man først og fremmest slår et smut forbi kontorbygningen ”Vesterport” i nærheden af Frihedsstøtten og Hovedbanegården. Men det kunne også være en idé at tage en afstikker til f.eks. Stormgade, Tietgensgade, Humlebækgade, Vodroffsvej, Ægirsgade og Sønder Boulevard. Derimod er Snorresgade vist nok helt uden interesse.

I den sammenhæng, mener jeg.

Bestemt ikke i andre. Og slet ikke i dag. For jeg kan jo kun ønske mig, at ToRS i de kommende år vil blive rammen om fortsatte studier i de emner, jeg her har fortalt om.

Kontorhuset "Vesterport", beliggende mellem Vesterbrogade og Gammel Kongevej. Opført i 1931-32 af arkitekterne Ole Falkentorp og Povl Baumann, og var for sin tid nyskabende både hvad angik dens konstruktion og funktion. Bygningen tjente som et kontorhotel, hvor det var muligt at leje kontorarealer. Blandt lejerne var gennem flere år nogle af Kominterns hemmelige støtteorganisationer, der var camoufleret som det fiktive firma "A. Selvo & Co." (Wikipedia, Jens Rost).

Stalinismens hemmelighedskræmmeri er efter min mening et godt eksempel på, at der hele tiden lige som er nye skjulte lag, man som forsker kan afdække. Vi ved i dag en hel del om det hemmelige system. Men vi ved også, at vi endnu ikke er trængt helt ind i hemmelighedskræmmeriets kerne. Der er stadig nogle opgaver, der venter på at bli-

ve løst. De venter bare ikke på mig. For mit vedkommende er der med tanke på den tid, der er gået, nemlig kun tilbage at takke – og takke af. Og så sige til alle jer unge eller i hvert fald ungdommelige mennesker, der sidder her i auditoriet i dag: Stafetten er hermed givet videre. Det kunne være herligt, hvis nogen ville samle den op.